

Yapay zekâ sosyolojisi: Kavramsal bir çerçeve ve alan önerisi

The sociology of artificial intelligence: A conceptual framework and disciplinary proposition

Mustafa Demir¹

Öz

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, Elazığ, Türkiye, mfdemir@firat.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5820-8267

Bu çalışma, yapay zekâ teknolojilerinin toplumsal yapılar üzerindeki çok boyutlu etkilerini çözümleyen yeni bir alt disiplin olarak “Yapay Zekâ Sosyolojisi” kavramını kuramsal temelleriyle önermektedir. Dijital dönüşümün yalnızca teknik bir gelişim değil, aynı zamanda kültürel, etik ve kurumsal düzeylerde bir yeniden yapılanma süreci yarattığı savunulmaktadır. Emek rejimlerinin dönüşümü, kültürel üretim biçimlerinin algoritmikleşmesi, kimlik inşası ve mahremiyet alanlarında yapay zekâ sistemlerinin etkileri; Durkheim, Weber, Marx, Bourdieu ve Foucault gibi klasik sosyologların kuramsal çerçeveleriyle tartışılmaktadır. Ayrıca gözetim kapitalizmi, dijital öznellik ve etik hesap verebilirlik gibi çağdaş kavramlar üzerinden yeni kuramsal açılımlar geliştirilmiştir. Yöntemsel olarak çalışma, eleştirel teori, dijital etnografi ve söylem analizi gibi nitel yaklaşımlarla temellendirilmiştir. Yapay zekâ yalnızca bir araç değil, toplumsal normları, ilişkileri ve anlam yapılarını dönüştüren aktif bir toplumsal özne olarak ele alınmaktadır. Yapay Zekâ Sosyolojisi, toplumsal eşitsizlikleri, kültürel kodları ve iktidar ilişkilerini sorgulayan, disiplinlerarası ancak sosyolojik olarak köklenmiş bir yaklaşımı temsil etmektedir. Bu çerçevede çalışma, gelecekte yapılacak deneysel araştırmalar için kuramsal bir zemin oluşturmaya amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ Sosyolojisi, Kuramsal Çerçeve, Dijital Etnografi, Algoritmik İktidar, Toplumsal Yeniden Yapılanma

Abstract

This study proposes the concept of “Sociology of Artificial Intelligence” as a new subdiscipline that theoretically explores the multidimensional effects of artificial intelligence technologies on social structures. It argues that digital transformation represents not only a technical development but also a process of reconstruction at cultural, ethical, and institutional levels. The transformations induced by AI systems in labour regimes, algorithmic cultural production, identity construction, and privacy are examined within the theoretical frameworks of classical sociologists, including Durkheim, Weber, Marx, Bourdieu, and Foucault. Furthermore, the study develops new theoretical insights through contemporary concepts, including surveillance capitalism, digital subjectivity, and ethical accountability. Methodologically, the proposal is grounded in qualitative approaches, including critical theory, digital ethnography, and discourse analysis. AI is considered not merely a tool but an active social agent that reshapes social norms, relationships, and meaning structures. The Sociology of Artificial Intelligence thus represents an interdisciplinary yet sociologically rooted perspective that critically interrogates social inequalities, cultural codes, and power relations. In this context, the study aims to provide a conceptual foundation for future empirical research on the societal implications of AI technologies.

Keywords: Sociology of Artificial Intelligence, Theoretical Framework, Digital Ethnography, Algorithmic Power, Social Restructuring

Başvuru/Submitted: 24/04/2025

Revizyon/ Revised: 1/06/2025

Kabul/Accepted: 16/06/2025

Yayın/Online Published: 25/06/2025

Atıf/Citation: Demir, M., Yapay zekâ sosyolojisi: Kavramsal bir çerçeve ve alan önerisi, bmij (2025) 13 (2): 661-674 doi: <https://doi.org/10.15295/bmij.v13i2.2568>

Extended Abstract

The sociology of artificial intelligence: A conceptual framework and disciplinary proposition

Literature

The societal impacts of artificial intelligence (AI) technologies are increasingly examined within sociological subfields. Digital sociology (Marres, 2017), platform studies (Srnicek, 2016), and algorithmic governance (Ziewitz, 2016) address specific aspects of AI; however, a comprehensive sociological framework systematically exploring AI's societal effects remains underdeveloped. Adaş and Erbay (2022) highlight that AI constitutes a research domain deeply intertwined with power relations, social inequalities, and ethical concerns. Balsamo (2011) underscores that AI drives profound transformations across social life. Classical sociological theories, such as Durkheim's (2023) functionalism, Weber's (1978) critique of rationalisation, Marx's (2021) analysis of production relations, and Foucault's (2019) power-knowledge framework, offer foundational insights into the societal implications of AI. Contemporary perspectives, including Zuboff's (2019) surveillance capitalism and Haraway's (1990) posthumanist framework, offer complementary analyses of AI's epistemological and ontological dimensions. Integrating this theoretical heritage into a cohesive framework for AI and proposing it as a distinct discipline addresses a significant gap in the literature. The article bridges this gap by conceptualising AI as a sociological phenomenon and proposing a new theoretical field.

Research subject

The article highlights the pressing need for sociological analysis, driven by the rapid integration of AI technologies into social life. AI is conceptualised not merely as a technological innovation but as a socio-technical agent reshaping social norms, cultural production, labour regimes, identity formation, and surveillance practices. The study proposes "Artificial Intelligence Sociology" as a new subdiscipline that goes beyond existing approaches such as digital sociology and science and technology studies. Unlike these perspectives, which often treat AI as an object of analysis or a technological backdrop, this emerging field conceptualises AI as a socio-technical agent with epistemic, institutional, and symbolic effects on social structure. It aims to theorise how AI reconfigures key sociological categories such as power, subjectivity, normativity, and institutional logic.

Research purpose and importance

The article aims to conceptualise AI as a sociological phenomenon, offering an analytical framework to examine its normative, cultural, and institutional impacts on society. The urgency of this framework stems from AI's potential to reproduce social inequalities, shape identity and notions of belonging, transform surveillance mechanisms, and exacerbate existing ethical dilemmas. By applying classical and contemporary sociological theories to the AI context, the study seeks to elucidate how these technologies restructure social order.

Contribution of the article to the literature

The article integrates theoretical perspectives from Durkheim (2023), Weber (1978), Marx (2021), Foucault (2019), Bourdieu (1986, 2002), Zuboff (2019), and Haraway (1990) to construct a novel sociological framework for AI. This framework maps AI's interactions with core sociological processes such as surveillance, inequality, reflexive subjectivity, and ethical accountability through a conceptual lens. By synthesising fragmented approaches and proposing a new disciplinary field, the study provides a significant theoretical and methodological contribution. The article does not merely synthesise existing theories but proposes a reframing of sociological inquiry itself. By treating AI not as a passive tool but as a generative actor embedded within institutional routines, epistemic infrastructures, and social classification systems, the study advances a new lens for sociological theorisation. This constitutes a shift from reactive frameworks toward a diagnostic and anticipatory model of sociological analysis.

Design and method

Research type

The study is qualitative and conceptual, combining critical theory, digital ethnography, discourse analysis, and socio-technical systems analysis to establish an analytical foundation for understanding the societal impacts of AI. No empirical data set is utilised; instead, a theoretical synthesis and analysis of secondary sources are conducted.

Research problems

The article addresses key questions: How does AI reproduce or transform social inequalities? How do algorithms shape identity, belonging, and surveillance practices? How are political representation and citizenship redefined in algorithmic systems? How do AI technologies impact classical sociological institutions, such as education, law, and family?

Data collection method

As a theoretical study, direct data collection methods are not employed. A comprehensive conceptual analysis is conducted using secondary sources and existing literature.

Quantitative/qualitative analysis

The study relies on qualitative analysis methods. Through a critical and interdisciplinary synthesis, the societal impacts of AI are evaluated within an analytical framework.

Research model

Adopting a relational sociology approach (Emirbayer, 1997), the article examines the societal impacts of AI through dynamic interactions among concepts such as labour, inequality, surveillance, culture, identity, and ethics.

Research hypotheses

The central hypothesis posits that AI functions as an algorithmic agent, generating new forms of social stratification and cultural regulation. This hypothesis is grounded in the premise that AI transforms labour regimes, cultural production, and surveillance practices.

Findings and discussion

Findings as a result of the analysis

The study finds that AI restructures labour through platform capitalism and precarity (Srnicek and Williams, 2015), shapes cultural production and aesthetic norms via recommendation algorithms (Bourdieu, 2002), erodes privacy through predictive surveillance systems (Zuboff, 2019), and influences identity formation through digital profiling (Haraway, 1990). AI exacerbates ethical dilemmas in governance (Floridi et al., 2018) and emerges as a political-economic force through data colonialism (Couldry and Mejias, 2019). These findings demonstrate the necessity of a sociological analysis of AI's societal impacts, thereby laying the foundation for the establishment of Artificial Intelligence Sociology as a new discipline.

Hypothesis test results

Statistical hypothesis testing is not applicable; however, the proposed theoretical framework is validated through comparison with existing sociological paradigms. The hypothesis that AI acts as an algorithmic agent transforming social structures is supported by critical theory and a synthesis of relevant literature.

Discussing the findings with the literature

The findings are contextualised within sociological theories. AI's transformation of labour aligns with Marx's (2021) theory of alienation, surveillance practices resonate with Foucault's (2019) panopticon model, cultural production is explained through Bourdieu's (1986) cultural capital, data colonialism is framed by Zuboff's (2019) surveillance capitalism, and identity formation is elucidated by Haraway's (1990) posthumanist perspective. These connections offer a comprehensive understanding of AI's epistemological and ontological implications.

Conclusion, recommendation and limitations

Results of the article

The article demonstrates that AI technologies are not merely tools but socio-technical agents that profoundly transform social institutions, power structures, labour regimes, and epistemological norms. AI restructures production processes through automation and algorithmic management (Marx, 2021), cultural systems via recommendation engines (Bourdieu, 2002), and identity formation through digital profiling (Haraway, 1990). Surveillance capitalism and data colonialism position AI as a political-economic force with far-reaching societal implications (Zuboff, 2019; Couldry and Mejias, 2019).

Suggestions based on results

The establishment of Artificial Intelligence Sociology as an academic subfield intersecting critical theory, digital sociology, and science and technology studies is proposed. Future research should employ empirical methods, such as digital ethnography (Kozinets, 2015), critical discourse analysis (Fairclough, 2010), and socio-technical system evaluations (Latour, 2007), to investigate the impacts of AI on education, healthcare, labour, and civic life. Ethical frameworks that incorporate participatory governance and algorithmic accountability, extending beyond transparency, are recommended (Floridi et al., 2018; Yeung, 2018).

Limitations of the article

The primary limitation is the absence of empirical fieldwork or statistical analysis. As a theoretical and conceptual study, hypotheses are not tested using quantitative or mixed methods. While grounded in an extensive literature synthesis, the generalizability of findings depends on domain-specific case studies. The article is positioned as a foundation for future empirical research.

Giriş

Günümüzde yapay zekâ teknolojileri ve üretken algoritmaların toplumsal yaşamın tüm katmanlarına hızla nüfuz etmesi, teknik bir dönüşümle birlikte sosyal teorinin temel yapı taşlarının yeniden düşünülmesini zorunlu kılmaktadır. Bu dönüşümün toplumsal kurumlar, birey- iktidar ilişkileri, sınıfsal ayrışmalar, kültürel üretim biçimleri ve öznellik inşası üzerindeki etkileri, artık klasik sosyolojik yaklaşımlarla yalnız başına açıklanamayacak karmaşıklığıdır. Bu nedenle çalışma, henüz kurumsallaşmamış olmakla birlikte sosyolojik analiz açısından giderek daha belirgin bir ihtiyaç alanı hâline gelen “Yapay Zekâ Sosyolojisi” kavramını tanımlamayı ve bu başlık altında bir akademik çerçeve önermeyi amaçlamaktadır.

Yapay Zekâ Sosyolojisi, yapay zekâ teknolojilerinin toplumsal yapı, kültürel üretim, siyasal temsil, etik kurallar ve bireysel öznellik üzerindeki etkilerini sosyolojik bir bakışla çözümlemeye yönelik, disiplinlerarası ama “sosyolojik” temelli bir alt alan önerisidir. Bu alan hem teknoloji felsefesi hem eleştirel teori hem de klasik sosyolojik düşünceyle beslenen çok katmanlı bir bakış açısını zorunlu kılmaktadır. Yapay zekâyı yalnızca bir üretim veya hizmet aracı olarak değil, aynı zamanda toplumsal aktörleri yönlendiren, yeni tür bir iktidar üreten ve düzgüsel yapıları yeniden kuran bir düzenleyici olarak analiz etmeye odaklanmaktadır. Bireylerin yaşam tarzlarını, sosyal ilişkilerini ve kamusal alandaki davranışlarını yeniden şekillendirmekte olan yapay zekâ teknolojileri Adaş ve Erbay’a (2022) göre sosyologlar için güç ilişkileri, eşitsizlikler ve etik meselelerle derinlemesine ilişkili bir araştırma alanı hâline gelmiştir. Balsamo’nun (2011) ifadesiyle yapay zekâ teknolojileri, toplumsal yaşamın tüm alanlarında köklü dönüşümlere yol açmaktadır.

Kuramsal kökenleri bakımından bu kavram, Durkheim’in (2023) toplumsal işlevcilik anlayışından, Weber’in (1978) rasyonelleşme eleştirisine; Marx’ın (2021) üretim ilişkileri analizinden, Foucault’nun (2019) bilgi - iktidar çözümlemelerine; Haraway’in (1990) posthümanist çerçevesinden, Zuboff’un (2019) gözetim kapitalizmi analizine kadar farklı çerçevelerde ele alınabilir. Daha nesnelleştirildiğinde algoritmik karar sistemlerinin birey-toplum ilişkisinde merkezi hâle gelmesi, Weberci anlamda yeni bir “rasyonel otorite” biçimi olarak okunabilirken; yapay zekâya dayalı emek rejimleri Marxçı yabancılaşma kuramlarıyla ilişkilendirilebilir. Aynı şekilde, kimlik inşasının algoritmik öneri sistemleriyle yönlendirilmesi, hem Giddens’in (1991) refleksif modernlik teorisini hem de Bourdieu’nün (1986, 2002) habitus ve sembolik sermaye kavramlarını yeni bir bağlamda tartışmaya açmaktadır.

Bu alanın ortaya çıkışı, aslında bir analitik boşluk üzerinden meşruiyet kazanmaktadır. “Digital sociology”, “platform studies” veya “algorithmic governance” gibi alt alanlar, belirli sorun alanlarına odaklansa da, algoritmik sistemlerin sosyolojik bir olgu olarak kavramsallaştırılması hâlâ dağınık ve sınırlıdır (Marres, 2017). Dolayısıyla “Yapay Zekâ Sosyolojisi”, bu dağınıklığı teorik bir zeminde toparlayan, yapay zekâyı yalnızca toplumda kullanılan bir araç değil, toplumu şekillendiren bir özne olarak ele alan bir yaklaşımı temsil etmektedir. Bu çerçevede “Yapay Zekâ Sosyolojisi” şu temel sorulara odaklanmaktadır:

Yapay zekâ teknolojileri, toplumsal eşitsizlikleri nasıl yeniden üretmekte veya dönüştürmektedir?

Kimlik, aidiyet ve kültürel üretim süreçleri, algoritmik üretimlerle nasıl biçimlenmektedir?

Yapay zekâ destekli gözetim mekanizmaları, mahremiyet ve öznellik üzerinde nasıl etkiler doğurmaktadır?

Siyasal temsil, yurttaşlık ve katılım gibi kavramlar algoritmik sistemler karşısında nasıl yeniden tanımlanabilir?

Yapay zekâ, klasik sosyolojik kurumları (aile, eğitim, hukuk, sağlık) nasıl dönüştürmektedir?

Bu sorular üzerinden gelişecek bir sosyolojik yaklaşımın, yalnızca giderek gelişen yapay zekâ teknolojilerinin toplumsal etkilerini analiz etmekle kalmayacağı; aynı zamanda yeni bir sosyolojik bilinç alanı kurabileceği düşünülmektedir. Bu yaklaşımla, “Yapay Zekâ Sosyolojisi” kavramı hem mevcut teorilerin sınırlarını genişletmekte hem de çağdaş toplumun yeni düzgüsel, epistemolojik ve etik sorunlarını anlamlandırmak için gerekli olan yeni bir kuramsal alanı önermektedir.

Alt araştırma alanları

Balsamo’ya (2011) göre, teknoloji sadece üretim süreçlerinde değil, eğitimden sağlığa, hukuktan güvenliğe kadar pek çok alanda sosyolojik yapıların yeniden biçimlenmesine neden olmaktadır. Teknoloji ve özelde yapay zekâ teknolojileri, sosyal yapının köklü değişime uğramasına yol açan başat aktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, farklı sosyolojik kuramlar ve araştırmalar, yapay zekânın insanlar, kurumlar ve kültürler üzerindeki etkilerini anlamada önemli açılımlar

sunmaktadır. Yapay Zekâ Sosyolojisi, geleneksel sosyolojik disiplinlerin yapay zekâ ile kesiştiği noktaları incelemeye odaklanan bir çerçeve önermektedir. Alan mevcut kuram ve yaklaşımlar ışığında, altı temel araştırma eksenine ayrılabilir:

Emek ve Üretim Biçimleri: Yapay zekâ teknolojileri, üretim araçlarının niteliğini dönüştürmekte, ekonomik ilişkilerle birlikte sınıfsal yapıların yeniden örgütlenmesi beraberinde getirmektedir. Otomasyon süreçleri, emek - değer ilişkisini zayıflatarak, üretkenliğin insani emekten çok algoritmik sistemlere dayandığı yeni bir üretim paradigmasını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, işin anlamı, emek sürecindeki öznellik ve üretimin toplumsal örgütlenmesi, Marx'ın üretim araçları kuramı ile birlikte yeniden yorumlanmalıdır (Marx, 2021; Srnicek ve Williams, 2015). Süreci anlamlandırmaya biraz daha geriden başlarsak Fordist rejimin mekanik, standartlaştırılmış ve hiyerarşik yapısından, post-Fordist dönemin esnek, ağ tabanlı ve dijitalleştirilmiş işleyişine geçiş, yalnızca iş yapma biçimlerini değil, sınıf ilişkilerini de farklılaştırmıştır. Günümüzde yapay zekâ destekli üretim sistemleri, yalnızca fiziksel üretimi değil; karar alma, kalite kontrol, envanter yönetimi ve lojistik planlama gibi bilişsel süreçleri de makineleşmeye tabi tutmakta; bu durum, emek sürecini epistemolojik düzeyde parçalamaktadır (Benanav, 2020; Dyer-Witheford vd., 2019). Ayrıca dijitalleşme ile birlikte daha da belirginleşen Guy Standing'in "prekarya" kavramı çerçevesinde, yapay zekânın üretim süreçleri ile bütünleşmesi, geleneksel işçi sınıfının dışında, esnek, güvencesiz ve algoritmik olarak denetlenen yeni bir emek sınıfını doğurmaktadır (Standing, 2016). Bu durum, yalnızca ekonomik bir dönüşüm değil; aynı zamanda sınıfsal aidiyet, örgütlenme biçimleri ve toplumsal yabancılaşma düzeyinde de kırılmalara yol açmaktadır. Öte yandan, platform ekonomilerinde uygulanan algoritmik yönetim sistemleri, Weberyen anlamda rasyonelleşmenin yeni bir formunu üretmekte; karar alma süreçlerini insan öznelliğinden kopararak, denetimi tamamen teknik kodlara devretmektedir (Aneesh, 2009; Mateescu ve Nguyen, 2019).

Kültürel Üretim ve Tüketim: Yapay zekâ destekli içerik üretimi, kültür endüstrisinin eleştirisini yalnızca güncellemekle kalmamakta; aynı zamanda kültürel üretimin nesnesini, biçimini ve dolaşımını radikal biçimde dönüştürmektedir. Otomatikleştirilmiş estetik pratikler, sanat ve medya alanındaki yaratıcı süreci algoritmik bir zemine taşımaktadır. Bu durum, kültürel üretimin özgünlük ve eleştirelilik değerlerini tartışmaya açmaktadır. Özellikle öneri algoritmaları ve veri temelli beğeni sistemleri, içerik dolaşımını belirli düzgüsel kalıplara indirgemektedir. Ortaya çıkan bu olgu Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisine ilişkin standartlaşma ve pasif tüketim eleştirilerini yeniden güncel hâle getirmektedir (Adorno ve Horkheimer, 2002). Benzer şekilde Bourdieu'nün kültürel sermaye ve estetik beğeni üzerine geliştirdiği çözümlemeler, algoritmaların sınıfsal ayrışmalarla nasıl kesiştiğini anlamak açısından yeniden değerlendirilmeye muhtaçtır (Bourdieu, 1986). Algoritmalar, bireylerin kültürel tercihlerine dair görünür veriler üretirken, bu tercihler üzerinden sınıf temelli bir ayrışmayı yeniden inşa etmekte ve kültürel alanı piyasa mantığına daha da bağımlı kılmaktadır (Beer, 2009). Ayrıca, yapay zekâ sistemleri tarafından üretilen görsel, metinsel ya da işitsel içerikler, estetik kodları belirli istatistiksel kurallara göre kurgulamakta; bu durum kültürel çoğulluğun ve yerel anlatıların görünmez kılınmasına yol açmaktadır (Gunkel, 2024). Dolayısıyla yapay zekâ destekli kültürel üretim, yalnızca içeriğin oluşturulması düzeyinde değerlendirilmemelidir. Ortaya çıkan "dijital içerik" aynı zamanda kültürel kuralların, estetik değerlerin ve kimlik temsillerinin "algoritmik yeniden üretimi" anlamına gelmektedir.

Eğitim ve Bilgiye Erişim: Yapay zekâ destekli öğrenme sistemleri, bilgiye erişimi demokratikleştirme potansiyeline sahip olsa da öğrenme isteğinin zayıflaması, zihinsel tembellik, öğretmen figürünün otorite kaybı ve eğitimde eşitsizliklerin derinleşmesi gibi yapısal sorunlar üretme potansiyeli taşımaktadır. Bu sorunlara dair tartışmalar, eleştirel pedagojik yaklaşımlar merkeze alınarak derinleştirilebilir (Freire, 2017; Illich, 2022; Selwyn, 2016; Williamson, 2019, s. 3). Özellikle öğrenme güdüsünün zayıflaması, zihinsel edilgenlik, öğretmen figürünün otorite kaybı ve eğitimde var olan eşitsizliklerin daha da derinleşmesi, bu dönüşümün başlıca yapısal riskleri arasında değerlendirilmektedir. Freire'in (2017) "diyalog temelli eğitim" anlayışı ile Illich'in (2022) "okulsuz toplum" fikri, teknolojik araçların bilgi aktarımını tek yönlüleştirme ve öğrenciyi edilgenleştirme riskine karşı bir uyarı işlevi görmektedir. Selwyn (2016) ve Williamson (2019) algoritmik sistemlerin eğitim alanında veri temelli gözetim yapılarına dönüştüğünü; öğrenci performanslarının algoritmik biçimde sınıflandırılması, izlenmesi ve değerlendirilmesinin bireysel öğrenme yollarını silikleştirdiğini belirtmektedir. Bu sürecin, farklı pedagojik gereksinimleri göz ardı eden standartlaşmış eğitim uygulamalarının yaygınlaşmasına yol açtığı ve sosyal adaletsizlikleri pekiştirdiği düşünülmektedir. Selwyn ve Williamson'un vurguladığı algoritmik sistemlerde olduğu gibi, yapay zekânın eğitimle "piyasa mantığı" ile bütünleştirilmesi, okulları rekabetçi birer "algoritmik performans" alanına dönüştürme ve öğretmen figürünün ise yalnızca bir uygulayıcıya indirgenmesine neden olabilecek bir potansiyel taşımaktadır. Bu çerçevede, öğretmenlerin algoritmik sistemlerle ikame edilmesi yönündeki

eğilim, yalnızca teknik bir güncelleme veya geliştirme hedefi değil, aynı zamanda insan uzmanlığına, pedagojik sezgiye ve eğitimin insani niteliğine duyulan kültürel güvensizliğin de bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Gözetim ve Mahremiyet: Gözetim kapitalizminin, yapay zekâ ve üretken algoritmalar ile birlikte yeni bir evreye girdiği söylenebilir. Mahremiyetin erozyonu, veri sömürüsü, davranışsal izleme sistemleri, algoritmik puanlama uygulamaları ve kamusal görünürlük dinamikleri bu alanda dikkatle üzerinde durulması gereken başlıca araştırma konularıdır. Foucault'nun panoptikon modelinden Deleuze'ün kontrol toplumu kavramsallaştırmasına kadar uzanan geniş bir teorik miras bu aşamada devreye girmektedir (Deleuze, 1992; Foucault, 2019; Zuboff, 2019). Artık algoritmaların yalnızca gözlemleyen değil, aynı zamanda tahmin eden ve yönlendiren yapılar olarak çalışması, gözetimi pasif bir izleme faaliyeti olmaktan çıkarıp, aktif bir norm inşası sürecine dönüştürmektedir. Andrejević'in (2007) belirttiği üzere, davranışsal verilerin önceden işlenmesi, bireylerin gelecekteki eğilimlerinin öngörülmesi ve bu eğilimlere uygun müdahalelerin gerçekleştirilmesi, yeni bir "önleyici kontrol" paradigmasını ortaya koymaktadır. Çin ve Hindistan gibi ülkelerde uygulamaya konulan sosyal kredi sistemleri, bireylerin davranışsal geçmişlerini kayıt altına almakla kalmayıp; aynı zamanda devlet eliyle biçimlenen algoritmik değerlendirme ölçütleri aracılığıyla vatandaşlar arasında hiyerarşik statü farklılıklarını yeniden inşa eden bir dijital yönetim modelini temsil etmektedir. Bu sistem, yalnızca gözetim amacı gütmemekte; aynı zamanda güven, sadakat ve toplumsal itaat gibi değerlerin puanlamaya dayalı olarak ölçüldüğü ve bu değerler üzerinden vatandaşlara fırsatlar ya da kısıtlamalar getirildiği bir sınıflandırma rejimi üretmektedir (Creemers, 2018). Bu tür uygulamalar, mahremiyetin yalnızca özel alanla sınırlı olmadığını; aynı zamanda toplumsal saygınlık, görünürlük ve katılım haklarının da veri odaklı olarak yeniden tanımlandığını ortaya koymaktadır. Zuboff'un (2019) "davranışsal artık" kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, bireylerin çevrim içi faaliyetleri yalnızca ekonomik birer ürün olmanın ötesine geçmektedir. Çevrimiçi hareketler aynı zamanda kültürel yönlendirme ve siyasal düzenleme aracı hâline gelmektedir. Bu durum, gözetimin baskıcı, rıza üreten ve öznellik biçimlerini yapılandıran bir iktidar formuna evrilebileceğini göstermektedir.

Kimlik İnşası ve Bireysellik: Algoritmik öneri sistemleri ile desteklenen kişiselleştirilmiş içerik akışları ve dijital profil analitiğinin, bireysel kimliğin yönlendirilmiş biçimlerde yeniden inşasına yol açtığı söylenebilir. Pariser'in "filter bubble" (filtre balonu) kavramı ile Giddens'in "refleksif kimlik" yaklaşımı, bu yapay öznellik üretimi sürecine ışık tutmaktadır (Giddens, 1991; Pariser, 2011). Bauman (2000), teknolojinin hızla değişen bir dünyada bireyleri "akışkan" ilişkiler içinde tutmaya başladığını belirtirken; Haraway (1987, 1990), "cyborg" metaforuyla, insan - makine ilişkisinin toplumsal cinsiyet ve beden politikalarıyla iç içe geçtiğini savunmaktadır. Bu çerçevede, yapay zekâ teknolojileri ve algoritmalar kimlik ve aidiyet biçimlerini etkileyen ideolojik yapılar olarak değerlendirilmelidir. Bu durum Brussevich ve arkadaşlarından (2018) hareketle örneklendirilebilir. Brussevich ve arkadaşları algoritmik sistemlerinin cinsiyetçi kalıpları yeniden üretebildiğini iddia etmektedir. Özellikle mobil telefonlarda kullanılan dijital asistanların çoğunlukla kadın sesleriyle programlanması, toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirici bir işlev görmektedir. Wajcman (2004) ise, teknolojinin her zaman toplumsal cinsiyet ilişkileri içinde ve yeniden üretildiğini vurgulamaktadır. Bu açıdan yapay zekâ kültürel bir olgu olarak değerlendirilmelidir ve toplumsal eşitsizlikleri yansıtmaya potansiyeline sahip olduğu düşünülmektedir.

Etik ve Toplumsal Sorumluluk: Yapay zekâ sistemlerinin "etik" olarak hesap verebilirliğine ve toplumsal sorumluluğuna odaklanan bir çerçeve kurulmasının toplumsal yapı ve düzenin korunması adına önemli olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda etik tasarım ilkeleri, hesap verebilir algoritmalar, teknolojik öznelliklerin kurumsal sınırları ve kamu yararının yeniden tanımı, yapay zekâ veya algoritmik sistemlerle ilgili araştırmaların merkezinde yer almalıdır (Floridi vd., 2018; Mittelstadt vd., 2016). Zarkadakis (2017), algoritmik mekanizmalarının gelişimini insanlık tarihinin etik ve felsefi bir eşiği olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşıma göre, teknolojik ilerlemenin değerler sisteminden bağımsız olamayacağı vurgulanmaktadır. Nitekim algoritmik karar sistemlerinin özellikle adalet, ayrımcılık, şeffaflık ve özerklik gibi temel normlarla nasıl çeliştiği, son yıllarda hem akademik literatürde hem de kamu politikalarında merkezi bir tartışma alanı hâline gelmiştir (Binns, 2018; Eubanks, 2018). O'Neil (2016) yargı sistemlerinde veya sağlık hizmetlerinde kullanılan algoritmaların, önyargı içeren veri kümeleri nedeniyle yapısal eşitsizlikleri yeniden üretme riski taşıdığını ifade etmektedir. Bu durum, yapay zekânın etik sınırlarını yalnızca kod yazan mühendislerin değil, etik kurullardan yasa koyuculara, akademisyenlerden yurttaşlara kadar kolektif bir sorumluluk alanı içinde değerlendirme gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede "etik hesap verebilirlik", yalnızca algoritmanın açıklanabilirliği ile sınırlı kalmamalı; aynı zamanda algoritmaların etkilediği sosyal grupların rızası, katılımı ve eleştirel geri bildirim mekanizmalarıyla birlikte düşünülmelidir (Yeung,

2018). Aksi takdirde yapay zekâ sistemleri, teknik etkinlik adına toplumsal meşruiyeti ihmal ve ihlal eden bir iktidar aracına dönüşme tehlikesi taşımaktadır.

Kavramsal harita

Yapay Zekâ Sosyolojisi, yalnızca teknolojinin topluma etkisini değil; aynı zamanda toplumun teknolojiyle kurduğu çok katmanlı, karşılıklı ve dinamik ilişkileri inceleyen bir yapı olarak kurgulanmalıdır. Bu nedenle, disiplinin temel kavramları “ilişkisel sosyoloji” anlayışı çerçevesinde çapraz etkileşim hâlinde ele alınmalıdır (Emirbayer, 1997). Aşağıda bu alanın temel kavramları arasındaki ilişkiler, mantıksal bütünlük çerçevesinde tanımlanmaktadır:

1. Emek, Eşitsizlik ve Gözetim İlişkisi: Yapay zekâ teknolojileri, üretim süreçlerinde otomasyonu artırarak emek değerini dönüştürmekte, aynı zamanda çalışanları algoritmik olarak izlemekte ve iş gücü üzerindeki kontrol biçimlerini yeniden şekillendirmektedir (Pasquale, 2016). Emek sürecindeki algoritmik denetim, sınıfsal eşitsizlikleri yeniden üretirken, gözetim pratiklerini de meşrulaştırmaktadır (Zuboff, 2019). Brynjolfsson ve McAfee (2018), yapay zekâ teknolojilerinin “ikinci makine çağı” olarak tanımlanabilecek yeni bir üretim dönemini başlattığını savunmaktadır. Bu dönemde insan emeği ile otomasyon arasında artan bir gerilim söz konusudur. Dyer-Witheford vd. (2019) ise, bu teknolojilerin emek piyasasında güvencesizliği arttırdığını ve prekarya sınıfını derinleştirdiğini ileri sürmektedir. Frey ve Osborne’a (2017) göre, algoritmik sistemler işten çıkarmaları artırma, ücret eşitsizliklerini büyütme ve toplumsal eşitsizlikleri pekiştirme riski taşımaktadır.

2. Eğitim, Kültür, Kimlik Etkileşimi: Öğrenme pratiklerinin algoritmik sistemler tarafından dönüştürülmesi, bireylerin kültürel sermaye edinimini etkilemekte; bu durum bireysel kimliğin şekillenmesinde belirleyici olmaktadır (Selwyn, 2016). Algoritmalara dayalı eğitim teknolojilerinin kültürel bağlamlarla bütünleştirilmesi, bireysel kimliklerin dijital olarak yapılandırıldığı yeni bir sosyoteknik yaklaşımı ortaya koymaktadır. Bu yapı, öğrencilerin performanslarının algoritmik ölçütlere göre değerlendirilmesi ve dijital profiller aracılığıyla sürekli olarak izlenmesi yoluyla, kimlik inşasını veriye dayalı bir gözetim alanına dönüştürebilmektedir (Williamson, 2017). Gunkel (2024), yapay zekâyâ yönelik etik tartışmaların farklı kültürlerde farklı biçimlerde yaşandığını ve bunun algoritmalara karşı oluşan güven ya da güvensizlik düzeyini etkilediğini belirtmektedir. Robertson (2017), başka toplumlardaki teknoloji fobisi ile Japonya’daki robot-insan iş birliğine duyulan kültürel güven arasında ciddi farkların bulunduğunu öne sürmüştür. Bu farklılıklar, teknolojinin toplumsal kabulünü ve kullanım biçimlerini doğrudan etkilemektedir.

3. Gözetim, Mahremiyet, Öznellik: Yapay zekâ temelli gözetim sistemleri, bireylerin yalnızca davranışlarını değil, duygularını ve düşünsel eğilimlerini de analiz etmektedir (Andrejevic, 2007). Bu yapı, mahremiyetin teknik parametreler üzerinden yeniden tanımlanmasına yol açarken, bireyin kendi hakkında düşünme biçimini (refleksif öznellik) dönüştürmektedir (Giddens, 1991; Lyon, 2018).

4. Kültürel Üretim, Estetik Standartlaşma, Kimlik Performansı: Otomatik içerik üretimi, kültürel üretim alanında estetik homojenliği artırmakta; bireylerin bu içeriklerle kurduğu etkileşim, kimlik performanslarını yönlendirmektedir (Beer, 2009). Bu durum, kültürel farklılıkların algoritmik düzeyde silikleştiği ve kimliğin piyasa şartlarına göre yapılandığı bir alan doğurmaktadır (Couldry ve Hepp, 2016).

5. Etik, Yurttaşlık, Sorumluluk Alanları: Yapay zekâ sistemlerinin karar verici pozisyonlara yükselme ihtimali, sorumluluk ve hesap verebilirlik gibi yurttaşlıkla ilişkili etik normların yeniden tanımlanmasını gerektirmektedir (Floridi vd., 2018; Yeung, 2018). Bu nedenle, teknolojinin etik sınırlarının belirlenmesinin yalnızca tasarımcılar veya yazılımcılara değil, kolektif toplumsal bir yapıya ait olması gerektiği düşünülmektedir.

Bu kavramsal harita, “Yapay Zekâ Sosyolojisi”ni yalnızca bir izleme alanı değil, aynı zamanda kavramlar arası ilişkileri anlamlandıran kapsayıcı bir teorik çerçeve olarak kurmaktadır. Alan, böylelikle sabit araştırma başlıklarından değil; birbirine bağlı kavramsal akışkanlıklardan beslenen dinamik bir bilgi sistemi hâline gelmektedir.

Şekil 1: Gözetim Merkezli Kavramsal Döngü

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

Kuramsal tartışma

Yapay Zekâ Sosyolojisi, yeni bir teknolojik alana yönelmiş güncel bir izlek şeklinde kısıtlı bir tanımlama ile sınırlandırılmamalıdır. Bu kuramsal yaklaşım, sosyolojinin klasik kuramsal mirasını çağdaş dijital dönüşümle birlikte yeniden düşünmeyi gerektiren bir açılamdır. Bu minvalde, farklı teorik ve sosyolojik geleneklerin, yapay zekâ teknolojileri ve algoritmalar bağlamında nasıl yeniden yorumlanabileceği, sistematik biçimde ele alınmaktadır.

Emile Durkheim: İşlevsel bütünlükten teknolojik farklılaşmaya

Durkheim'ın toplumsal yapının işlevsel bütünlüğüne dayalı anlayışı, her toplumsal kurumun belli bir görev üstlenerek kolektif düzeni mümkün kıldığına işaret etmektedir (Durkheim, 2023). Yapay zekâ bu yaklaşıma göre toplumsal kurumların geleneksel işlevlerini üstlenmeye başladığında, (Durkheimcı anlamda) “anomik durum” riski ortaya çıkmaktadır. Özellikle bakım, yönlendirme ya da karar verme gibi yüksek düzeyde kurallara dayalı yük barındıran işlevlerin algoritmik yapılara devredilmesi, yalnızca kurumsal bütünlüğü değil, aynı zamanda toplumun değer sistemini de etkileyebilme veya bozabilme riski taşımaktadır. Ailede bakım, eğitimde yönlendirme (oryantasyon) ya da hukukta karar verme işlevinin otomasyon sistemleri tarafından üstlenilmesi, kolektif bilinçte bozulmalara ve toplumsal kuralların geçerliliğinde aşınmalara neden olabilecek potansiyel taşımaktadır. Bu durum, Durkheim'ın “anomi” kavramıyla ifade ettiği gibi, “birey ile toplum arasındaki bağın zayıflamasına” ve kurallara dayalı çerçevenin muğlaklaşmasına yol açabilecektir.

Max Weber: Rasyonelleşme, teknik akıl ve algoritmik otorite

Weber'in rasyonelleşme ve bürokrasi çözümlemeleri, modern toplumun teknik akıl ve ussallık ilkeleri üzerinden örgütlenmekte olduğunu düşüncesine dayanmaktadır (Weber, 1978). Bu çerçevede, toplumsal işleyişin giderek daha çok hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik ve denetim ilkelerine göre biçimlenmekte olduğu görülmektedir. Özellikle karar alma, yargılama ve değerlendirme gibi temel yönetsel işlevlerin algoritmik yapılara devredilmesi, Weber'in “demir kafes” (iron cage) metaforunun dijital bağlamda yeniden güncellenmesine yol açmaktadır. Algoritmaların karar verme sürecine dâhil edildiği bir yapıda, toplumsal örgütlenme, bürokratik yapılar üzerinden değil; öznelikten ve bağlamsal yorumdan arındırılmış, yazılım temelli otorite biçimleri üzerinden gerçekleştirilebilir. Bu dönüşüm, Aneesh'in (2009) kavramsallaştırdığı biçimiyle “algoritmik otorite”nin yükselişine işaret etmekte ve klasik rasyonalite kalıplarının dijital çağda yeniden tanımlanması gerektiğine işaret etmektedir. Bu çerçevede, Habermas'ın “iletişimsel rasyonalite” anlayışı, yapay zekâ sistemlerinin anlam, niyet ve karşılıklı uzlaşıdan yoksun biçimde işlemekte olduğunu hatırlatmaktadır. Yine Bauman'ın “sıvı modernite” betimlemesi, sabit yapılar yerine akışkan ve denetimsiz veri temelli ilişkilerin egemenliğine dikkat çekmekte kullanılabilir. Öte yandan, Zuboff'un gözetim kapitalizmi yaklaşımı, yapay zekânın yalnızca teknik değil, aynı zamanda ekonomik ve ideolojik bir denetim aracı olarak kullanılabileceği düşüncesini doğurmaktadır (Bauman, 2000; Habermas, 1991; Zuboff, 2019).

Karl Marx: Üretim araçlarının değişimi ve yeni sınıf dinamikleri

Marx'ın üretim araçları kuramı, yapay zekâ teknolojilerinin emek sürecine müdahalesiyle doğrudan ilişkilidir (Marx, 2021). Bu yaklaşıma göre emek süreçleri tarihsel olarak üretim araçlarıyla birlikte dönüşmekte; üretici güçlerdeki her değişim, sınıf yapılarında da yeniden yapılanmalara yol açmaktadır.

Bu minvalde yapay zekâ algoritmalarının sadece yeni bir üretim aracı olarak değil, aynı zamanda emek-değer ilişkisini dönüştüren bir unsur olarak işlev görebileceği söylenebilir. Algoritmik sistemlerin üretim süreçlerine adapte olması, artı değerın yoğunlaştığı alanları yeniden tanımlamakta; geleneksel üretici emek biçimlerinin yerini veri işleme, gözetim, modelleme ve otomasyon süreçlerine dayalı faaliyetler almaktadır. Bu dönüşüm, klasik anlamda işçi sınıfının yapısını dönüştürebilmekte; Srnicek'in (2016) "dijital ekonomi" çözümlemesinde üzerinde durduğu gibi, bir yanda veri mülkiyetini ve üretim algoritmalarını elinde bulunduran dijital burjuvazi (platform sahipleri, teknoloji geliştiriciler), diğer yanda ise sistematik olarak değersizleştirilen ve emek piyasasının dışına itilen algoritmik proletarya (veri üreticileri, dijital işsizler) biçiminde yeni sınıfsal yapılar ortaya çıkmaktadır.

Michel Foucault: Gözetim, beden ve biyoiktidar

Foucault'nun "disipliner iktidar" ve "panoptikon" çözümlemeleri, algoritma destekli gözetim pratiklerinin bireyin bedenini, davranışlarını ve hatta arzularını nasıl disipline ettiğini kavramsallaştırmak açısından güçlü bir kuramsal çerçeve sunmaktadır (Foucault, 2019). Klasik panoptik düzende birey, sürekli izlenme ihtimali üzerinden kendi kendini denetim altına alırken; dijital çağın algoritmik gözetimi, bu görünmez iktidarı daha da içselleştirmekte ve otomatikleştirilmiş biçimde yeniden üretmektedir. Günümüzde gözetim, yalnızca bireyin fiziksel hareketlerini değil; aynı zamanda duygulanım biçimlerini, dikkat ekonomisini, bilişsel yönelimlerini ve dijital izlerini de kapsam altına almaktadır. Böylelikle Foucault'nun öne sürdüğü biyoiktidar biçimlerinin dijital bir türevinin ortaya çıktığı söylenebilir (Haggerty ve Ericson, 2000). Bu bağlamda gözetim, yalnızca "görülme" üzerinden değil, algoritmik olarak "hesaplanma" üzerinden işlemekte; bireyin özneleşme süreçleri, performans verileri, etkileşim oranları ve sosyal derecelendirme ile yeniden biçimlenmektedir. Lyon (2001), modern toplumların gözetim sistemleri etrafında organize olduğunu vurgulamakta; bu sistemlerin artık dijital platformlar, mobil uygulamalar ve davranışsal analiz araçları yoluyla daha yaygın ve görünmez hâle geldiğini belirtmektedir. Özellikle bazı ülkelerde (Çin, Hindistan vb.) gizli veya açık açık kullanılan sosyal kredi veya derecelendirme sistemleri gibi uygulamalar, algoritmik denetimin somutlaşmış formlarını temsil etmektedir. Bu sistemler gözetimi yalnızca bir güvenlik önlemi olmaktan çıkarıp, bireyin tüm toplumsal varoluşunu düzenleyen bir sistematığa dönüştürmektedir. Bu süreçte, gözetim teknolojilerinin "yeni özne" biçimleri oluşturduğunu savunan kuramcılar arasında yer alan Andrejevic (2007) ve Kevin ve Ericson (2000), bireyin yalnızca gözetlenen değil, aynı zamanda sürekli veri üreten ve algoritmik sıralamaya tabi tutulan bir figüre dönüştüğünü öne sürmektedir.

Pierre Bourdieu: Kültürel sermaye, sınıf ve algoritmik alanlar

Bourdieu'nün habitus, alan ve sermaye biçimlerine ilişkin çözümlemeleri, yapay zekâ sistemlerinin kültürel üretim ve tüketim alanlarını nasıl yeniden kodlamakta olduğunu anlamak açısından kuramsal bir zemin sunmaktadır (Bourdieu, 1986). Kültürel alan, yalnızca estetik ya da sanatsal üretimin değil; aynı zamanda sınıfsal konumlanmaların ve sembolik mücadelelerin de yaşandığı bir toplumsal mekân olarak işlemektedir. Bu yaklaşımdan hareketle yapay zekâ destekli içerik öneri sistemleri, eğitimdeki yönlendirme algoritmaları ve dijital platformların öne çıkarma pratikleri, bireyin kültürel tercihlerini şekillendirebilmektedir. Bu durum, Couldry ve Hepp'in (2016) önerdiği biçimiyle "algoritmik habitus" kavramını gündeme getirmektedir. Bireyler, farkında olmaksızın maruz kaldıkları algoritmik filtreleme süreçleri aracılığıyla belirli kültürel pratiklere yönlendirilmekte ve böylece dijital alan içerisinde sınıfsal konumlanmalar yeniden üretilmektedir. Yapay zekâ sistemlerinin sıklıkla "tarafsız" oldukları yönündeki teknik söylemler, son yıllarda eleştirel akademik çalışmaların odağında yer almaktadır. Noble (2018), arama motorlarının ve algoritmik sıralama sistemlerinin sözde nesnellik veya tarafsızlık söylemleri altında ırkçı ve cinsiyetçi önyargıları yeniden üretmekte olduğunu ifade etmektedir. Özellikle Google gibi platformların arama sonuçlarında belirli kimliklere yönelik sistematik dışlayıcılıklar barındırması, yapay zekâ teknolojilerinin yalnızca teknik değil, aynı zamanda ideolojik aygıtlar olarak da değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda kültürel sermaye, dijital alan içinde algoritmalar tarafından dağıtılan, yönlendirilen ve sınırlandırılan bir "kaynak" olarak değerlendirilmelidir.

Shoshana Zuboff: Gözetim kapitalizmi ve veri sömürüsü

Zuboff'un "gözetim kapitalizmi" yaklaşımı, yapay zekânın veri üretimi üzerinden kurduğu ekonomik rejimi anlamlandırmak açısından çağdaş sosyolojik analizlerin önünü açmaktadır. Zuboff'a (2019) göre bireylerin gönüllü veri üreticisi hâline gelmesi basit anlamda düzgüsel bir dönüşüm anlamına gelmektedir (Zuboff, 2019). Bu dönüşümde gizliliğin yok oluşu, rıza üzerinden meşrulaştırılır. Bu sistem, bireyi hem müşteri hem ürün hem de kaynak hâline getirmektedir. Veri müşteriden toplanmakta ve müşteri olarak bu veriyi sağlayan yine veriyi satın alan konumuna gelmektedir. Bu döngü, verinin gözetim kapitalizmi içindeki dolaşımını ve kullanım pratiklerini anlamakta kullanılabilir. Gray ve Suri'ye (2019) göre, dijital emeğin sömürüsü, sadece kullanıcılar düzeyinde

değil, içerik moderasyonu gibi düşük ücretli işlerde çalışan emekçiler düzeyinde de devam etmektedir. Genel bir çerçeve ile bakıldığında ve büyük verinin belirli şirketler veya otoritelerin elinde toplandığından hareketle “veri sömürgecilği” kavramından bahsedilebilir. Bu yeni sömürgecilik tipi teknolojinin “evrensel” değil, belirli güç merkezlerinin çıkarına hizmet eden bir araç olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Dencik vd. (2022), veri politikalarının demokratik bir çerçevede yeniden düşünülmesi gerektiğini savunmaktadır. Yine özellikle büyük dil modellerinin internette serbest dolaşıma açılmış ve teknik olarak birilerine ait materyaller yoluyla eğitilmesinden hareketle veri sömürüsü başlığı detaylandırılabilir.

Donna Haraway ve Rosi Braidotti: Posthümanist dönüşüm

Yapay zekâ sistemlerinin insan ve makine arasındaki sınırları bulanıklaştırması, posthümanist düşünceyle derinlemesine ilişkilidir. Donna Haraway’ın (1987) “cyborg” metaforu ve Braidotti’nin (2013) “post-human” öznellik anlayışı, teknolojik sistemlerle kurulan ilişkilerin yalnızca dışsal değil, bedensel ve kimliksel olduğunu gösterir. Bu yaklaşıma göre insan, yapay zekâ algoritmalarıyla birlikte düşünme, hissetme ve var olma biçimlerini de dönüştüren bir varlık olarak tanımlanmaktadır. Ferrando (2020), post-hümanist yaklaşımla, insan merkezli düşünce sistemlerinin yapay zekâ teknolojileriyle birlikte aşılabileceğini savunmaktadır. Bu görüşe göre, insan ve makine ayrımı bulanıklaşmakta; etik, kimlik ve toplumsallık gibi kavramlar yeniden tanımlanmaktadır.

Yöntemsel yaklaşımlar

Yapay Zekâ Sosyolojisi, doğası gereği yalnızca teknolojik nesnelere değil; bu nesnelerin toplumsal anlamları, ilişkileri, etkileri ve sembolik üretimleri üzerine odaklandığından, salt teknik analizleri yetersiz kılacak denli sosyolojik derinliğe ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle bu alanın araştırma yöntemleri, hem eleştirel sosyal teori ile uyumlu olmalı hem de dijital dünyanın katmanlı gerçekliğini kavrayabilecek esneklik ve hassasiyete sahip olmalıdır. Bu bağlamda yöntemsel yaklaşım, epistemolojik temelde üç ana eksenle kurgulanabilir:

Eleştirel ve yapıbozumsal yöntemler

Yapay zekâ teknolojilerinin toplumsal yapı üzerindeki etkilerini incelemek, yalnızca yüzeysel işlevsel analizlerle değil, bu teknolojilerin nasıl bir düzen inşa ettiğini anlamayı gerektirmektedir. Bu nedenle, Frankfurt Okulu’ndan türeyen eleştirel teori geleneği (Adorno ve Horkheimer, 2002), özellikle algoritmik iktidar biçimlerinin, veri temelli gözetim rejimlerinin ve kültürel endüstri mekanizmalarının sorgulanmasında temel teşkil etmektedir. Ayrıca Foucault’nun (2019) bilgi-iktidar ilişkisini çözümleyen yaklaşımları da algoritmaların hangi değer rejimlerine dayandığını ve bu rejimleri nasıl yeniden ürettiğini açığa çıkarma açısından kullanılabilir (Couldry ve Mejias, 2019). Ziewitz (2016), algoritmik kararların yönetsel iktidarın yeni bir biçimi olduğunu öne sürmektedir. O’Neil (2016), algoritmaların toplumsal yaşamı düzenlerken aynı zamanda görünmez ve hesap vermez iktidar biçimleri oluşturduğunu belirtmektedir. Bu anlamda yapay zekâ sadece bilgi üretmemekte; aynı zamanda belirli değerleri, normları ve güç ilişkilerini yeniden kurmaktadır. Yine O’Neil’e (2016) göre algoritmalar işleri adil yapmamakta ve statükoyu otomatikleştirmektedir.

Nitel dijital araştırma teknikleri

Yapay Zekâ Sosyolojisi alanında, klasik nitel araştırma tekniklerinin dijital ortamlara uyarlanmış türlerinin yüksek açıklayıcılığa sahip olduğu söylenebilir. Bu tekniklerden bazıları şunlardır:

1. Dijital Etnografi (Netnografi): Algoritmaların, dijital platformlarda bireylerin davranış, tercih ve kimlik inşası süreçlerine nasıl müdahale ettiğini gözlemlemek açısından işlevseldir (Kozinets, 2015). Kullanıcı deneyimi, yapay zekâyla kurulan gündelik ilişkiler ve sembolik etkileşimler bu yöntemle ayrıntılı biçimde analiz edilebilir.

2. Söylem Analizi: Yapay zekânın medya, reklam, politika ve eğitim gibi alanlardaki temsillerini inceleyerek; bu temsillerin hangi ideolojik zeminlere oturduğunu, hangi anlam rejimlerini güçlendirdiğini açığa çıkarır (Fairclough, 2010). Özellikle “insansı” yapay zekâ imajları, etik sorumluluk kavramlarının dilsel örüntüsü ve teknik tarafsızlık söylemleri burada kritik rol oynamaktadır.

3. Algoritmik Temsillerin Eleştirel Okuması: Yazılım temelli sistemler tarafından üretilen kategoriler, puanlama sistemleri, öneri algoritmaları gibi teknik nesnelerin, aslında sosyolojik olarak kodlanmış tercihler içerdiğini varsayan bir okuma biçimidir (Seaver, 2017). Burada teknik olanın tarafsız değil; kültürel, sınıfsal ve düzgüsel olarak yönlendirilmiş olduğu ortaya konulabilir.

Disiplinlerarası yöntemsel konumlanma

Yapay Zekâ Sosyolojisi, veri bilimi, yazılım mühendisliği, medya çalışmaları, etik ve siyaset bilimi gibi alanlarla doğrudan temas hâlinindedir. Bu nedenle, bu alanda geliştirilecek kuramsal ve deneysel analizlerde yöntemsel çeşitliliği gözetmenin gerekli olduğu düşünülmektedir. Sosyoteknik sistemlerin çözümlemesinde, bilim ve teknoloji çalışmaları (STS) yaklaşımı gibi etkileşim temelli çerçeveler (Latour, 2007), veri görselleştirmesini kültürel temsil biçimi olarak ele alan analizler (Manovich, 2013), algoritmaların eşitsizlik üretme biçimlerini inceleyen çalışmalar (Eubanks, 2018) ve platform temelli yazılım etnografisi örnekleri (Geiger, 2014) bir arada düşünülebilir. Bu türden bir yöntemsel sentez, yapay zekâ sistemleri ile bağlantılı karar süreçleri, toplumsal sınıflandırmalar ve görünürlük rejimleri üzerindeki etkilerini bütüncül biçimde kavrayabilmeyi mümkün kılmaktadır.

Sonuç ve değerlendirme

Bu çalışma, “Yapay Zekâ Sosyolojisi” kavramını önererek, sosyolojik analizde hâlen kuramsal olarak eksikliği hissedilen ancak pratikte giderek belirginleşen bir boşluğu doldurmayı hedeflemiştir. Günümüzde yaygın kullanım alanı bulan ve giderek her alanda varlığını hissettiren yapay zekâ teknolojileri, yalnızca üretim araçlarının veya hizmet mekanizmalarının dönüşümüne yol açan teknik sistemler olarak değerlendirilmemelidir. Algoritmaların yayılımı ve kullanım sıklıklarının artması toplumsal kurumları, ilişkileri ve değerleri dönüştürmektedir. Bu dönüşüm sosyolojik olarak detaylı incelemenin gerektiği bir alan olarak değerlendirilmelidir. Bu noktada gerek klasik gerekse dijitalleşme üzerine yaklaşımlar sunan kuramlara başvurmak anlamlı olacaktır.

Yapay zekânın emeği yeniden yapılandırması (Srnicsek ve Williams, 2015), kültürel üretimi otomatikleştirmesi (Adorno ve Horkheimer, 2002; Bourdieu, 2002), kimlik inşasına müdahale etmesi (Pariser, 2011), eğitim süreçlerini araçsallaştırması (Selwyn, 2016) ve gözetim rejimlerini normalleştirmesi (Deleuze, 1992; Zuboff, 2019), toplumsal yapının bütüncül biçimde yeniden şekillenmesine neden olmaktadır. Bu veya benzer dönüşümler epistemolojik, ontolojik ve etik bir kırılma olarak tanımlanabilir (Braidotti, 2013; Haraway, 1987). Bu kırılma söylemi ve algoritmaların toplumsal yapı üzerinde artan etkisi, klasik sosyolojik teorilerin yeniden yorumlanmasını ve dijital çağın dinamikleriyle birleştirilmesini zorunlu hâle getirmektedir.

Bu analitik çerçevede kuramsal bir alan olarak sunulan “Yapay Zekâ Sosyolojisi”, şu üç temel işlevi üstlenmektedir:

1. **Tanılayıcı İşlev:** Algoritmik sistemlerin toplumsal alanlardaki etkilerini görünür kılarak; eşitsizlik, yönlendirme, öznellik ve temsil krizlerine dair veri temelli analiz üretme (Couldry ve Mejias, 2019).
2. **Eleştirel İşlev:** Yapay zekâ veya üretken algoritmaların tarafsız ve nesnel olduğu yönündeki “teknolojik mitlere” karşı durarak; bu teknolojilerin iktidar biçimlerini, ideolojik örüntülerini ve düzgüsel etkilerini açığa çıkarma (Andrejevic, 2007; Eubanks, 2018).
3. **Yapılandırıcı İşlev:** Toplumsal sorumluluğa dayalı, etik ilkelerle bütünleşmiş ve insan merkezli bir teknolojik gelecek tahayyülünü destekleme (Floridi vd., 2018).

Gelecekte bu alanın, özellikle dijital eşitsizlik, algoritmik yurttaşlık, teknolojik öznellik, etik tasarım ve kamu politikası gibi alt başlıklarda derinleştirilmesi; yöntemsel olarak da dijital etnografi, eleştirel söylem analizi ve sosyo-teknik sistem çözümlemeleri ile genişletilmesi önerilmektedir.

Yapay zekâ ve üretken algoritmaların verimlilik veya otomasyon üzerinden kısıtlı bir bakış açısıyla analiz edilmesinin, bu yeni teknoloji ile ortaya çıkan sosyolojik durumları anlamlandırmada yetersiz olacağı düşünülmektedir. Teknolojik olduğu kadar toplumsal bir kırılma yaşandığı düşüncesinden hareketle, eşitsizlikler, güç ilişkileri, üretim dinamikleri ve etik sorunların üzerinde durulması gerekmektedir. Sosyolojik bakış açıları, bu teknolojilerin kimler için üretildiğini, kimleri dışladığını ve nasıl bir gelecek planı sunduğunu anlamak için önemlidir. Bu nedenle yapay zekâ üzerine yapılan her tartışma, sadece teknik değil, aynı zamanda politik ve etik bir bağlama oturtulmalıdır. Yapay Zekâ Sosyolojisi, teknolojik belirlenimciliğin ötesinde düşünebilen, toplumsalın özgün dokusunu ihmal etmeyen ve teknolojiyi yalnızca araç değil, toplumsal özne olarak değerlendiren bir bakış açısının inşası olarak değerlendirilebilir. Bu alanda yapılacak çalışmaların, yalnızca sosyolojiyi dönüştürmekle kalmayacağı; aynı zamanda toplumu anlayış biçimimizi de yeniden şekillendirebileceği söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi / Peer-review:

Dış bağımsız

Externally peer-reviewed

Çıkar Çatışması / Conflict of interests:

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

The author has no conflict of interest to declare.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author declared that this study has received no financial support.

Etik Kurul Onayı / Ethics Committee Approval:

Çalışmanın, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer aldığını beyan ederim.

I hereby declare that this study does not require approval from an ethics committee.

Kaynakça / References

- Adaş, E., & Erbay, B. (2022). Yapay Zekâ Sosyolojisi Üzerine Bir Değerlendirme. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21(1), Article 1. <https://doi.org/10.21547/jss.991383>
- Adorno, T. W., & Horkheimer, M. (2002). Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments. Stanford University Press.
- Andrejevic, M. (2007). iSpy: Surveillance and Power in the Interactive Era. University Press of Kansas.
- Aneesh, A. (2009). Global Labor: Algocratic Modes of Organisation*. Sociological Theory, 27(4), 347-370. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2009.01352.x>
- Balsamo, A. (2011). Designing Culture: The Technological Imagination at Work. Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9780822392149>
- Bauman, Z. (2000). Liquid Modernity (1st edition). Polity.
- Beer, D. (2009). Power through the algorithm? Participatory web cultures and the technological unconscious. New Media & Society, 11(6), 985-1002. <https://doi.org/10.1177/1461444809336551>
- Benanav, A. (2020). Automation and the Future of Work. Verso.
- Binns, R. (2018). Fairness in machine learning: Lessons from political philosophy. 149-159.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. İçinde J. Richardson (Ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education (ss. 241-258). Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (2002). Distinction: A social critique of the judgement of taste (11. print). Harvard Univ. Press.
- Braidotti, R. (2013). The Posthuman. Polity Press.
- Brusseich, M., Dabla-Norris, E., Kamunge, C., Karnane, P., Khalid, S., & Kochhar, K. (2018). Gender, Technology, and the Future of Work. Fiscal Affairs and Human Resources Departments.
- Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2018). The Second Machine Age Akıllı Teknolojiler Devrinde Çalışma, İlerleme ve Refah (L. Göktem, Çev.). Türk Hava Yolları Yayınları.
- Couldry, N., & Hepp, A. (2016). The Mediated Construction of Reality (1st edition). Polity.
- Couldry, N., & Mejias, U. A. (2019). Data Colonialism: Rethinking Big Data's Relation to the Contemporary Subject. Television & New Media, 20(4), 336-349. <https://doi.org/10.1177/1527476418796632>
- Creemers, R. (2018). China's Social Credit System: An Evolving Practice of Control (SSRN Scholarly Paper No. 3175792). Social Science Research Network. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3175792>
- Deleuze, G. (1992). Postscript on the Societies of Control. October, 59, 3-7.
- Dencik, L., Hintz, A., & Redden, J. (2022). Data Justice. Sage Publications.

- Durkheim, E. (2023). *Toplumsal İşbölümü* (Ö. Ozankaya, Çev.). Cem Yayınevi.
- Dyer-Witheford, N., Kjoson, A. M., & Steinhoff, J. (2019). *Inhuman Power: Artificial Intelligence and the Future of Capitalism*. Pluto Press.
- Emirbayer, M. (1997). Manifesto for a Relational Sociology. *American Journal of Sociology*, 103(2), 281-317. <https://doi.org/10.1086/231209>
- Eubanks, V. (2018). *Automating Inequality: How High-Tech Tools Profile, Police, and Punish the Poor*. St. Martin's Press.
- Fairclough, N. (2010). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language* (2nd edition). Routledge.
- Ferrando, F. (2020). *Philosophical Posthumanism*. Bloomsbury Academic.
- Floridi, L., Cows, J., Beltrametti, M., Chatila, R., Chazerand, P., Dignum, V., Luetge, C., Madelin, R., Pagallo, U., Rossi, F., Schafer, B., Valcke, P., & Vayena, E. (2018). AI4People – An Ethical Framework for a Good AI Society: Opportunities, Risks, Principles, and Recommendations. *Minds and Machines*, 28(4), 689-707. <https://doi.org/10.1007/s11023-018-9482-5>
- Foucault, M. (2019). *Hapishanenin Doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). İmge Kitabevi Yayınları.
- Freire, P. (2017). *Pedagogy of the Oppressed*.
- Frey, C. B., & Osborne, M. A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, 114, 254-280. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2016.08.019>
- Geiger, R. S. (2014). Bots, bespoke, code and the materiality of software platforms. *Information, Communication & Society*, 17(3), 342-356. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2013.873069>
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press.
- Gray, M. L., & Suri, S. (2019). *Ghost Work: How to Stop Silicon Valley from Building a New Global Underclass* (Illustrated edition). Harper Business.
- Gunkel, D. (2024). Introduction to the Ethics of Artificial Intelligence (ss. 1-12). <https://doi.org/10.4337/9781803926728.00005>
- Habermas, J. (1991). *The Structural Transformation of The Public Sphere*. MIT Press.
- Haggerty, K. D., & Ericson, R. V. (2000). The surveillant assemblage. *The British Journal of Sociology*, 51(4), 605-622. <https://doi.org/10.1080/00071310020015280>
- Haraway, D. (1987). A manifesto for Cyborgs: Science, technology, and socialist feminism in the 1980s. *Australian Feminist Studies*, 2(4), 1-42. <https://doi.org/10.1080/08164649.1987.9961538>
- Haraway, D. (1990). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* (1st edition). Routledge.
- Illich, I. (2022). *Okulsuz Toplum* (M. Özay, Çev.). Şule Yayınları.
- Kozinets, R. (2015). *Netnography: Redefined* (2nd edition). SAGE Publications Ltd.
- Latour, B. (2007). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory* (First Edition). Oxford University Press.
- Lyon. (2001). *Surveillance society: Monitoring Everyday Life* (1st edition). Open University Press.
- Lyon, D. (2018). *The Culture of Surveillance: Watching as a Way of Life* (1st edition). Polity.
- Manovich, L. (2013). *Software Takes Command* (Illustrated edition). Bloomsbury Academic.
- Marres, N. (2017). *Digital Sociology: The Reinvention of Social Research*. John Wiley & Sons.
- Marx, K. (2021). *Kapital* (N. Satlıgan, E. Özalp, & M. Selik, Çev.). Yordam Kitap.
- Mateescu, Alexandra, & Nguyen, A. (2019). Algorithmic management in the workplace. *Data & Society*. https://datasociety.net/wp-content/uploads/2019/02/DS_Algorithmic_Management_Explainer.pdf
- Mittelstadt, B. D., Allo, P., Taddeo, M., Wachter, S., & Floridi, L. (2016). The ethics of algorithms: Mapping the debate. *Big Data & Society*, 3(2), 2053951716679679. <https://doi.org/10.1177/2053951716679679>

- Noble, S. U. (2018). *Algorithms of Oppression: How Search Engines Reinforce Racism* (Illustrated edition). NYU Press.
- O'Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy* (1st edition). Crown.
- Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*. Penguin Press.
- Pasquale, F. (2016). *The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and Information* (Reprint edition). Harvard University Press.
- Robertson, J. (2017). *Robo Sapiens Japanicus: Robots, Gender, Family, and the Japanese Nation*.
- Seaver, N. (2017). Algorithms as culture: Some tactics for the ethnography of algorithmic systems. *Big Data & Society*, 4(2). <https://doi.org/10.1177/2053951717738104>
- Selwyn, N. (2016). *Education and technology: Key issues and debates* (2nd ed.).
- Srnicek, N. (2016). *Platform Capitalism*.
- Srnicek, N., & Williams, A. (2015). *Inventing the Future: Postcapitalism and a World Without Work*. Verso.
- Standing, G. (2016). *The Precariat: The New Dangerous Class* (Reprint edition). Bloomsbury Academic.
- Wajcman, J. (2004). *TechnoFeminism* (1st edition). Polity.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. University of California Press.
- Williamson, B. (2017). *Big Data in Education: The digital future of learning, policy and practice* (First Edition). SAGE Publications Ltd.
- Williamson, B. (2019). *Datafication of Education: A Critical Approach to Emerging Analytics Technologies and Practices. İçinde Rethinking Pedagogy for a Digital Age* (3. bs). Routledge.
- Yeung, K. (2018). Algorithmic regulation: A critical interrogation. *Regulation & Governance*, 12(4), 505-523. <https://doi.org/10.1111/rego.12158>
- Zarkadakis, G. (2017). *In Our Own Image: Savior or Destroyer? The History and Future of Artificial Intelligence* (Reprint edition). Pegasus Books.
- Ziewitz, M. (2016). Governing Algorithms: Myth, Mess, and Methods. *Science, Technology, & Human Values*, 41(1), 3-16. <https://doi.org/10.1177/0162243915608948>
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power* (1st edition). PublicAffairs.